

Юрій Мицик

ПОЛІТИЧНІ КОНЦЕПЦІЇ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО: ДЕЯКІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ

Політичні концепції Б.Хмельницького давно привертали увагу істориків, однак і досі не створено спеціальної фундаментальної праці з цього питання. Її підготовці не сприяла ситуація в українській історичній науці, котра у XIX—XX ст. розвивалася в умовах бездержавності. У пореволюційний час, особливо після сталінських репресій та опублікування у 1954 р. відомих «Тез» ЦК КПРС, де антинауковий постулат про «ввозз'єднання України з Росією» проголошувався як головна мета Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. (названої там «народно-визвольною»), дана проблема взагалі була «знята» з порядку денного (деякі її аспекти розроблялися українськими істориками в еміграції).

Тільки в незалежній Українській державі стало можливим повернутися до її глибокого вивчення. Протягом останніх кількох років вийшли змістовні праці Валерія Смолія, Валерія Степанкова

та Ярослава Федорука, в яких велика увага приділяється аналізу політичної концепції Б.Хмельницького¹. Активізувалися творчі пошуки у даному напрямі й за кордоном, про що свідчать насамперед праці польського дослідника Януша Качмарчика (Краків)². Однак і сьогодні не можна говорити про те, що названа проблема повністю досліджена. Це пояснюється її складністю та браком джерел. Джерельна база історії Національно-визвольної війни дійшла до нашого часу у поганому стані, причому найтяжчих втрат зазнали джерела, створені у таборі українських повстанців, тобто саме ті, де якраз і мали найповніше відбитися політичні концепції останнього. Про них власне можна судити переважно з документів самого Б.Хмельницького (понад 500), бо кількість збережених документів його сподвижників удесятеро менша, до того ж половину з них складають універсали й листи генерального писаря Івана Виговського. Звичайно, документи гетьмана нерідко відбивали колективну думку повстанського табору і тому є найважливішими, однак поки що важко визначити різницю в державотворчих планах представників різних течій в середині повстанського табору.

У статті висвітлено тільки окремі аспекти даної проблеми, які в свіtlі новознайдених нами у польських архівах джерел вимагають певної корекції.

Почнемо з деяких методологічних зауважень, котрі дозволять чіткіше окреслити місце й роль проблеми, що розглядається, у контексті досліджень історії України козацьких часів. Цю справу краще прояснюють певні історичні аналогії. Так, у світовій історичній науці є аксіомою, що першими державами на планеті були ті, які виникли на Стародавньому Сході (Шумер, Єгипет, Індія, Китай). Історики інтенсивно досліджують ці держави, проблеми їх виникнення та формування тощо, але не надають якоїсь особливої ваги питанню про політичні концепції перших шумерійських царів та єгипетських фараонів, тим більше, що про це в джерелах немає нічого, або майже нічого. Як бачимо, найголовнішим фактом тут є факт існування держави, а вже питання про політичні теорії її творців займають другорядне, підпорядковане місце.

Не так пішла справа з дослідженням Української держави, яка відродилася в перший рік Національно-визвольної війни, тобто у 1648 р. Вже тоді вона мала свої основні атрибути — центральні та місцеві органи влади, суд, армію, символіку тощо, що не може не визнавати кожний неупереджений історик, однак даний факт ігнорувався, замовчувався, перекручувався в офіційній історіографії держав-метрополій, під владою яких перебували

українські землі. Механіку цього явища зрозуміти неважко. Відкинувши евфемізми, треба чітко сказати, що воно диктувалося політичними міркуваннями колонізаторів, котрим з політичної точки зору було вигідно не визнавати існування Української держави у минулому, щоб зменшити шанси на її відродження у сучасному. Відомо ж, яку велику роль відіграє історія у формуванні світогляду людей, тим більше у суперполітизований школі СРСР. Історики-великодержавники якщо й визнавали Українську державу-Гетьманщину, то представляли її як щось неповноцінне, тимчасове, приречене на поглинення сусідніми імперіями, як породження злої волі Б.Хмельницького, його егоїстичних амбіцій. Характерною рисою їх писань, котра дається взнаки навіть у сучасній українській історіографії, є прагнення вивчати Гетьманщину у відриві від попередніх етапів історії Української держави, насамперед Київської Русі; ігнорування або недооцінка державотворчих традицій Київської Русі у свідомості українських повстанців середини XVII ст., взагалі українського народу.

Не можна не відзначити певних похибок, яких припускаються навіть ті сучасні дослідники, котрі прагнуть об'єктивно розібратися в логіці Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст., власне й національно-визвольної боротьби ширшого періоду (XVI—XVIII ст.). Маємо на увазі трактування браку джерел як відсутність або неповноцінність політичних концепцій лідерів повстанського табору, нерозрізнення стратегічних і тактичних цілей Б.Хмельницького, сприймання дипломатичної гри гетьмана за чисту монету. Через це робляться неточні, на наш погляд, висновки. Наприклад, такі: «Під час прийняття рішення про збройний виступ проти Речі Посполитої Богдан Хмельницький не будував ще таких далекосяжних планів», в основі яких «було б територіальне виділення частини земель Речі Посполитої, над якою повний контроль мав би перейти до рук козацької адміністрації» (словом, планів створення самостійної Української держави. — Ю.М.); твердження про те, що перша конкретна політична програма гетьмана та його оточення відбилася тільки у Зборівській угоді 1649 р. тощо³.

Незважаючи на фрагментарність джерельних даних, І.Крип'якевич довів, що, крім мінімальних конкретних вимог до уряду Речі Посполитої, Б.Хмельницький уже в перших своїх виступах формулював значно далекосяжнішу мету: захист «вольностей» і православної віри. М. Потоцький, одержавши перші відомості про повстання, відразу зрозумів, що козаки не задовольняться скасуванням старої ординації, що «вони також хочуть самовладно

панувати на Україні, складати угоди з іноземними монархами і все те робити, що Ім подобається»⁴. В. Смолій та В. Степанков доводять, що вже у березні 1648 р. гетьман ставив виразні політичні вимоги, хоч і трактують їх тільки як широку політичну автономію для козацьких земель⁵. Я. Федорук відзначив: коли М. Калиновський потрапив під Корсунем у полон до українського війська, його примушували віддати свої маєтності Б. Хмельницькому для заснування «окремого козацького князівства»⁶. Додамо відомість, виявлену нами в досі не опублікованому фрагменті листа А. Киселя, писаному 31 травня 1648 р. до примаса Польщі М. Лубенського. Автор листа говорить про те, що Б. Хмельницький хоче повернутися з свого табору під Білою Церквою до Києва, що на своє місце він ставить гетьманом козака Топка, «а сам вже паном чи князем чиниться» (a sam już panem czy książećiem się czyni)⁷. Це не були такі собі чутки, бо не можна ж ігнорувати загальновідомий факт знищення на охопленій повстанням території України адміністрації Речі Посполитої, добровільний перехід багатьох міст і сіл під владу гетьмана, формування гетьманом нових політичних органів влади. У цей контекст логічно вписуються слова рядового козака, котрий потрапив у полон до поляків на початку липня і на допиті заявив: «держава від вас, ляхів, перешла до нас, козаків»⁸. Отже, не тільки Б. Хмельницький, а й рядові учасники повстання усвідомлювали політичну необхідність здобуття незалежності.

У даному випадку ми аніскільки не модернізуємо рівень свідомості Б. Хмельницького та його сподвижників. Задовго до 1648 р. Україна вже мала свою державу і відповідні державні традиції. Не кажучи про античні часи, досить згадати про Київську Русь, про державні традиції, з котрими міцно пов'язані імена Володимира Святого та короля Данила Галицького. Наявність таких традицій переконливо засвідчуєть українські літописи, твори українських письменників-полемістів кінця XVI — першої половини XVII ст. І. Крип'якевич згадує, наприклад, у цьому зв'язку автора «Перестороги»⁹. Додамо, що «Пересторога» була відома Михайлу Грушевському — активному учаснику Національно-визвольної війни, дипломату, врешті зятеві Івана Виговського та автору Львівського літопису. Можна згадати також «Палінодію» та Густинський літопис, писані архімандритом Києво-Печерської лаври З. Копистенським (помер у 1627 р.), «Кройніку» Феодосія Софоновича — сучасника й близького знайомого Богдана Хмельницького. У «Кройніці» історія України розглядалася як процес розвитку Української держави, причому визначалися такі його етапи: Київська Русь (насамперед Київське

князівство) — Галицько-Волинське королівство — українські удільні князівства у складі Великого князівства Литовського — Запорозька Січ та повстання кінця XVI — першої половини XVII ст.¹⁰ Українець-холмщак Йосип Верещинський, католицький біскуп Києва, наприкінці XVI ст. радив зорганізувати козацтво на Лівобережній Україні під приводом князя. Можна покликатися і на історичні погляди самого Б. Хмельницького, дослідженням яких займається, по суті, тільки Ф. П. Шевченко¹¹. Ці традиції жили у свідомості попередників Б. Хмельницького, і навіть були спроби втілити їх у життя, оскільки вже «Наливайко виступив з проектом творення окремої козацької території між Дністром та Бугом... Ці плани зреалізувала Запорізька Січ...»¹² Не можна не брати до уваги й головного моменту: під час національно-визвольних повстань кінця XVI — першої половини XVII ст. ліквідовувалася влада адміністрації Речі Посполитої на величезних територіях України, а формувалася нова, українська повстанська влада. Не випадково навіть ворожі повстанцям джерела визнавали, що П. Павлюк — один з вождів повстання 1637—1638 рр. — назвав себе королем¹³. Отже, політична програма Б. Хмельницького та його сподвижників народилася не на порожньому місці, а спиралася на теорію й практику попередніх поколінь державотворців України.

Чим більшого розмаху набирала Національно-визвольна війна, чим більше етнічних українських земель опинялося під владою гетьмана, тим виразніше окреслювалася стратегічна мета його політичної програми: створення незалежної Української держави. Ряд переконливих джерельних повідомлень щодо цього відноситься до січня 1649 р., хоча вже у грудні 1648 р. гетьмана вітали при в'їзді до Києва як нового Мойсея. Один з дипломатів Речі Посполитої, посланих для переговорів з українським урядом у Переяслав, М'ясківський в одному з листів від 31 січня — 1 лютого 1649 р. писав, що єрусалимський патріарх Паїсій дав Б. Хмельницькому титул «князя Русі і прирівняв його до Костянтина Великого», тобто до римського імператора Костянтина I Великого (306—337), який державною релігією імперії оголосив християнство. Далі М'ясківський відзначав вплив на гетьмана молдавського господаря Василя Лупула: «Хміль замислив (йти) до Молдавії, але послав йому подарунки і нас підбурює, обіцяє помагати (йому) всіма мужами, аби став руським князем. Віддає Хмелеві господарство і чинить ці речі через київських ченців, від яких (ми) знаємо про це. Патріарх же (Паїсій) помчав до Москви намовляти царя до ліги з Лупулом проти нас»¹⁴. В іншому листі під тією ж датою В. М'ясківський відзначає, що Хмельницький

«величаеться князем Русі та Молдавії, торгується з Лупулом про нашу шкіру», що йому «пропонують князівство Руське або державу Подільську, каже, коли не буде мати того за зле Річ Посполита, то прийняв би одно з тих двох...»¹⁵ Важливо, що тут зринає звістка про князівство Руське, як відгомін Київської Русі, можливо, і «Великого князівства Руського» 1430—1432 рр., на чолі якого стояв великий князь литовський Свидригайло, і яке він хотів протиставити католицьким Польщі та Литві. Не випадково укладена пізніше Гадяцька унія 1658 р. нарекла Українську державу іменем «Великого князівства Руського».

Не можна, звичайно, проминути знаменних слів Б.Хмельницького, сказаних ним у запалі комісарам Речі Посполитої 22 та 23 лютого 1649 р.: «Лядська земля згине, а Русь ще в цьому році панувати буде..., виб'ю з лядської неволі народ весь руський...; правда,,, жем лихий і малий чоловік, але мі то Бог дав, жем есть єдиновладцем і самодержцем руським...» (виділено нами. — Ю.М.)¹⁶. Він окреслює й кордони своєї держави — по Холм, Львів та Галич, а пізніше — навіть і по Віслу. Деякі дослідники не вважають, однак, що тут Хмельницький висловив свою політичну далекосяжну програму, і вказують на те, що після запальних слів він передав послам Речі Посполитої досить скромні вимоги (Я.Качмарчик), або ж звертають увагу на полишення в цій системі місця для короля Речі Посполитої. Почнемо з першого постулату. Скромні вимоги гетьмана, сформульовані 24.II.1649 р.¹⁷ і передані послам Речі Посполитої, не сприймалися навіть останіми як стратегічні. У своєму колективному листі до короля Яна Казимира, писаному вже після повернення (Гуща, від 8 березня 1649 р.), вони підкреслювали, що Хмельницькому йдеться «вже не про козацтво, тільки про володаря й князя руських провінцій, як він наказав звертатися до нього, хоч і скритно»¹⁸. Якщо проаналізувати дипломатичні послання гетьмана у комплексі з іншими документами, то побачимо, що покірність перед королем, особливо перед урядом Речі Посполитої, була у Хмельницького нещирою. Запевняючи у своїй покірності Варшаву, гетьман одночасно збирав проти неї свої війська і прагнув залучити до антипольської ліги ряд сусідніх держав, обіцяв корону Речі Посполитої і свою підтримку не тільки Янові Казимиру, але й правителям Трансільванії (Ракоці Д'єрдю I, потім Ракоці Д'єрдю II) та його брату Сигізмунду, Московської держави (Олексію I), а турецькому султанові Мухамедові IV, кандидатуру якого неможливо було пропонувати християнській Польщі, обіцяв, хоч і не знати наскільки широко, солідні територіальні здобутки за рахунок земель Речі Посполитої. Тож

не випадково далекоглядні дипломати Речі Посполитої не надавали великої ваги запевненням Хмельницького у покірності й слушно зазначали, що він «одне пиše, а інше робить»¹⁹. Тогочасна польська опінія з тривогою відзначала реальність відродження Української держави, і для них це було куди вагомішим аргументом на користь самостійницьких інтенцій гетьмана, ніж його компліменти та покірливий тон листів, які мали свідчити про протилежне. Це можна помітити, наприклад, у трактаті «Відповідь на сентенцію про заспокоєння Війська Запорізького», написаному в 1649 р. до Зборівського миру, а особливо у трактаті «Дискурс про теперішню козацьку війну» (1651 р.) писаному однодумцем Я. Вишневецького вже по смерті останнього²⁰. Автора «Дискурсу» жахала перспектива того, що «козаки повністю виб'уться з підданства Речі Посполитої, а собі створять нову Річ Посполиту — козацьку, або Руське князівство»²¹, тому він і пропонував винищити козацтво вогнем і мечем, а Україну перетворити в пустелю. Навіть автономне «князівство Руське» лякало представників панівного класу Речі Посполитої, бо воно стало б перехідним етапом на шляху до повної незалежності України. Таким шляхом пішла, наприклад, Сербія, коли відродила на початку XIX ст. автономну державу у складі Османської імперії, а пізніше, зміцнивши свій потенціал, добилася й повної самостійності. Власне, нема потреби вказувати на приклади XIX ст. оскільки вже сучасники Хмельницького писали про потенційну небезпеку перетворення автономної козацької держави у повністю незалежну від Речі Посполитої, що, до речі, дуже послабило б останню. Маємо на увазі трактат 1672 р. «Думка певної особи», спрямований проти козацької держави²². Таким чином, контраст між самостійницькими заявами Хмельницького у лютому 1649 р. та скромними вимогами до уряду Речі Посполитої пояснюється насамперед його тактичними міркуваннями. У вищезгаданому листі посли відзначають, що Хмельницький наказав звертатися до нього як до володаря й князя Русі «скритно». Тут можна вказати й на спостереження Я. Федорука, який головну причину того, що в козацькій інструкції червня 1648 р. не відбилися повною мірою політичні домагання козацтва, котрі відомі з інших джерел, вбачав у «непоступливості шляхетського стану. Богдан Хмельницький мав би знати особливості польського шляхетського способу мислення»²³.

Не можна не враховувати й того, як слушно відзначають В. Смолій та В. Степанков, що відроджена Українська держава формувалася у вигляді козацької республіки, в якій гетьман у кардинальних питаннях мав рахуватися з точкою зору, виробле-

ною на козацьких радах. Звичайно, й сам Хмельницький не був вільним від помилок у своїх державотворчих та взагалі політичних планах, прикладом чого може бути полишення після переможної кампанії 1648 р. західноукраїнських земель на поталу Речі Посполитій, що В. Смолій та В. Степанков справедливо вважають найбільшою політичною помилкою гетьмана²⁴. Однак можна твердити, що стратегічний задум відродження Української (Руської) держави з початку Національно-визвольної війни мав як сам Б. Хмельницький, так і частина його оточення, проте його марно шукати у дипломатичному листуванні гетьмана, де з тактичних міркувань ставилися значно скромніші цілі).

Більш чітких обрисів даний задум чи план набув наприкінці 1648 — на початку 1649 рр. І тут не можна не відзначити вслід за нашими попередниками (П. Кулішем та ін.) ролі православного духовенства, як українського, насамперед київського, кола Києво-Могилянської колегії, так і балканського та близькосхідного. Щоправда, і тут не все ясно. Так, у світлі виявлених нами даних київський митрополит С. Косів займав у 1648—1649 рр. більш помірковану, ніж звично уявляють, позицію. Ще на початку травня 1648 р. він заборонив Хмельницькому воювати Річ Посполиту, страхуючи гетьмана паліями, котріх скуштували його попередники. Розгніваний Хмельницький послав своїх людей у Київ, щоб арештувати Косова, але той врятувався втечею²⁵. Прибувши під обложений Хмельницьким Збараж, Косів просив гетьмана не чинити штурмів проти польського війська²⁶. Водночас правителі придунаїських держав (Молдавії, Трансільванії, можливо, й Валахії) прагнули вплинути на Б. Хмельницького, щоб прискорити утворення ним Руського князівства.

Тепер пояснимо часті згадки про короля Речі Посполитої, котрі трактуються більшістю дослідників, у т. ч. В. Смолієм та В. Степанковим, як схильність гетьмана до козацької автономії. Тут треба звернути увагу на дві причини даного явища. По-перше, Б. Хмельницький мусив рахуватися з тим, що віра в короля, монархістські ілюзії були дуже поширеними серед повстанців, тим більше, що Владислав IV на тлі свого попередника, фанатичного католика Сигізмунда III виглядав лібералом, мав опінію прихильного до козаків і до православної церкви правителя. Відповідна лінія гетьмана надавала б ореолу законності його діям, освяченості його іменем короля, а це у свою чергу розширювало соціальну базу повстання. Б. Хмельницький діяв тоді ніби не проги короля, а згідно з його волею, проти свавільних «королев'ят». Такі аналогії є в історії. Так, згадувані сербські повстанці початку XIX ст. (Карагеоргій та ін.) виступили спершу

у ролі помічників султана, котрі, виконуючи нібіто його волю, боролися проти свавільних турецьких намісників на Балканах. Як відзначається у польському підручнику з історії південних та західних слов'ян, вожді Першого Сербського повстання «підкреслювали, що борються тільки з яничарами, котрі ламають султанську волю, а не проти турецького панування»²⁷. Карагеоргій потім відкинув цю тактику і боровся за самостійну Сербську державу. Такої ж тактики дотримувався й Б. Хмельницький на початку Національно-визвольної війни. Як показав згадуваний полонений реєстровець, гетьман діяв не тільки від імені Владислава IV, а й під безпосереднім керівництвом останнього: «Король не помер, але живий, (він) втік з Литви до нашого Війська. Тільки три намети є у нашему Війську: один для Бога і для Війська (похідна церква? — Ю.М.); другий для короля його милості, до котрого ніхто не ходить, тільки п/ан/ Хмельницький, гетьман наш коронний (підкреслено нами. — Ю.М.); третій намет — для самого пана гетьмана»²⁸. Коли ж смерть Владислава IV, яка, до речі, була великою несподіванкою для гетьмана, стала загальновідомою, Б. Хмельницький звернув свої погляди у бік Яна Казимира, серйозно впливнувши на те, щоб саме його обрали королем. Даної тактики, крім вищевказаних позитивних моментів, могла б збільшити шанси на мирне розв'язання конфлікту, дістати ймовірну підтримку короля за допомогу йому у спробах посилити свою владу проти «королев'ят» — свавільних магнатів. Але така тактика досить себе вичерпала. І вже у 1648 р. Б. Хмельницький починає пропускати у своїй титулатурі слова «його королівської милості», що свідчили про формальну залежність від польського короля, а в 1651 р. зовсім відмовляється від них. Так само чинили й інші представники уряду Української держави — Гетьманщини, навіть рядові. Красномовним є лист глухівського сотника С. Вейчика, надісланий 2.V.1651 р. севському воєводі Т. Щербатову. Вейчик різко вичитав царського воєводу за неможливу до сприйняття інскріпцію отриманого від нього листа: «теди не до нас пишеш, а до старост та до подстаростих, которые уже третий рок як за Вислу поутекали. А до господара нашого (підкреслено нами — Ю.М.) не пишеш, пана Богдана Хмельницького, гетмана всого Войска Запорозского и пана Мартина Небаби, полковника черниговского, также Войска Запорозского. Теди живите з нами по-дружки и знайте, як писат». Далі Вейчик відмовляється навіть вирішувати питання, поставлені у листі воєводи, доти, доки не буде отримано належним чином оформленого послання, котре було б звернене не до вигнаної польської, а до нової української адміністрації.

Щоб підсилити цей момент, Вейчик демонстративно пропустив у інтитуляції свого листа згадку про Яна Казиміра, через що початок послання набув такого вигляду: «Божиею милостю великого государя нашего пана Богдана Хмельницкого, пана гетмана и его Войска Запорозского и именем его милости пана Мартина Небаби, полковника черниговского, также Войска Запорозского и от мене Сахна Федоровича Вейчика, сотника глуховского»²⁹.

Тепер звернемося до другої причини, яка пояснює відведення королю місця у системі державної влади України. Гетьман чудово розумів, що його владі бракує легітимності, оскільки він походив з дрібної української шляхти і не був зв'язаний з панівними династіями ні в Україні-Русі, ні за її межами. Розуміли це й у самому таборі повстанців, доказом чого є, наприклад, трактат «Пересторога України» (1669 р.), писаний сподвижником Б. Хмельницького — київським полковником В. Дворецьким або близькою до нього особою. Згадуючи про золоті часи Володимира Святого, про часи Б. Хмельницького, автор, однак, пропонує, у тому числі й через брак легітимності гетьманів, «вірне и моцно ся привязати до ц/а/ря московского, якого одного на світі й потужного во всем монархи православного»³⁰. (Дворецький був одним із палких прихильників орієнтації на Москву). Ми не торкаємося тут складної проблеми реформи державної влади в Україні, перетворення республіки в монархію, як того прагнув гетьман, спираючись на теорію «Київ — другий Єрусалим», творцями якої були, очевидно, представники православної ієрархії в Україні, на Балканах та Близькому Сході. Ця теорія відводила Хмельницькому роль «нового Мойсея», однак, вона не годилася для визнання легітимності гетьманської влади в очах сусідніх держав, та й не тільки сусідніх. Щоб закріпити де-юре фактичну роль правителя Української держави, Б. Хмельницький мав щукати нових шляхів.

Роль короля у системі державної влади України гетьман розглядав як суто формальну, і тому звичний термін «автономія», особливо коли мати на увазі практику Московської держави, тут абсолютно не підходить. Б. Хмельницький у своїх стратегічних планах практично не залишав королю жодного шансу для якогось реального впливу на справи у незалежній Україні — «князівстві Руському», або «Великому князівстві Руському». Про це красномовно свідчить факт підшуковування гетьманом підходящої кандидатури на престол Речі Посполитої серед монархів Трансільванії та Московської держави. Навіть коли Ян Казимір був проголошений королем Речі Посполитої, гетьман, незважаючи на це, закликав на престол Речі Посполитої інших претендентів на Польщу. Він пропонує Сигізмунду Ракоці посадити

його на престол столиці Королівства Польського. Трохи пізніше, 30. V. 1649 р., один польський шляхтич писав з Ясс про союз гетьмана з Д'єрдем II Ракоці, котрого Б. Хмельницький обіцяв «впровадити до Krakova на польське королівство»³¹. З пізніших інтенцій гетьмана можна згадати, наприклад, його союз зі шведським королем Карлом X Густавом. У своїх заявах у Переяславі гетьман покликався на даність йому влади від Бога і залишав за собою право не слухати короля. Більше того, оголошував себе захисником православних у Речі Посполитій, без огляду на те, чи входили б ці землі у склад Гетьманщини. Подібні претензії висували тільки московські монархи. Взагалі інколи складається враження, ніби ідеалом Б. Хмельницького у взаємовідносинах з королем була система, подібна до тієї, що складалася в Японії за часів сегунату Токугава (1603—1868 рр.). Усія повнота влади там була в руках верховного головнокомандуючого (сегуна), а формально влада належала імператору (мікадо), який був тільки марionеткою в руках сегуна. Навряд, щоб Хмельницький зінав про розділ влади у політичній системі Японії, але, скажімо, західноєвропейський досвід був йому, безсумнівно, відомий. Україну в системі Речі Посполитої гетьман бачив ще менш залежною від сюзерена, ніж, скажімо, Баварія від влади імператора «Священної Римської Імперії». Але й такий варіант з королем Б. Хмельницький розглядав як тимчасовий, про що сідчать його наполегливі зусилля у розв'язанні проблеми легітимності влади шляхом династичного шлюбу свого сина Тимофія^{*}.

Б. Хмельницький не мав можливості формально передати владу потомкам Володимира Святого чи Данила Галицького, бо ті або померли, або (як князь Домінік Острозький-Заславський) відверто пов'язали свої долі з Річчю Посполитою, де їх нарекли шанобливим іменем «короля польської Русі»³². Не міг Б. Хмельницький використати й династію правителів останнього удільнного українського князівства (Київського), яке припинило своє існування у 1471 р. Ця династія згасла на початку XVII ст. із смертю княгині Слуцької. Тому довелося шукати виходу у закладенні власної династії, пов'язаної з уже існуючими. Скориставшись з успішного походу на Молдавію (1650 р.), гетьман змусив В. Лупула дати згоду на шлюб його доньки Роксанди з

* У подібному становищі опинився й сучасник Б. Хмельницького — вождь англійської революції Олівер Кромвель. I хоч перед гетьманом стояли складніші завдання, бо треба було ще розбудувати Українську державу, однак він відкінув кромвелівський шлях формування посади, подібної «лорду-протектору», і пішов далі, реально уклавши династичний шлюб свого сина.

Тимофієм³³. Такий шлюб мав би легітимізувати владу Т. Хмельницького і особливо його дітей (онуків Богдана) як в Україні і Молдавії, так і в європейських державах. Богдан же залишав собі місце фактичного правителя. Не випадково, в останньому листі Т. Хмельницького (від 19(9). V. 1653 р.) він уже титулюється як «гетьман Війська Запорозького»³⁴. За розрахунками Богдана, його син Тимофій мав стати правителем Молдавії, а Василь Лупул — зайняти з допомогою українських військ трансильванський престол замість Д'єрдя II. Одна з дочок гетьмана мала вийти заміж за Михайла, родича В. Лупула, сина одного з валаських господарів³⁵, і це давало змогу взяти під контроль і Валахію. Можливо, певні надії гетьман пов'язував з племінником славного Петра Могили, потомком господарського роду, але той був потурнаком і високопоставленим турецьким пашою³⁶. До того ж реалізація цих планів змінювала позиції Української держави, робила її опорою національно-визвольного руху чехів і особливо православних народів Балкан. Кореспонденція Б. Хмельницького, захоплена поляками під Берестечком, довела, що він мав тісний контакт з константинопольським патріархом, котрий закликав його до союзу не тільки з Московською державою, а й з греками, які боролися проти турецького панування³⁷. Загибель Т. Хмельницького в обложеній Сучаві, програш третього молдавського походу, чергова зрада Іслам-Гірея III (під Жванцем) змусили гетьмана тимчасово призупинити реалізацію свого плану й звернути погляд у бік Москви. Оскільки про Переяславську раду 1654 р. та російсько-український договір 1654 р. нам вже доводилося писати³⁸, обмежимося стислими висновками. Договір 1654 р. при всій його недосконалості, незавершеності, нерепрезентативності мав рівноправний характер і оформив воєнно-політичний союз України з Московською державою у формі своєрідної конфедерації. За життя Б. Хмельницького цей договір, при всіх негативних наслідках спроб Москви переглянути його і зробити нерівноправним для України*, сприяв зміцненню позицій України в результаті звільнення західноукраїнських земель від іноземного панування, серйозно послабив Польщу. Коли Річ Посполиту захлиснув потоп 1655—1657 рр., українські війська разом з союзниками (росіянами, потім шведами, бранденбургцями й трансильванцями) беруть Люблін та Перемишль, Варшаву й Краків.. Після Переяславської ради

* Цього Московської державі вдалося добитися вже по смерті Б. Хмельницького, після програшу України у російсько-українській війні 1658—1659 рр. (Переяславський договір 1659 р.).

гетьман посилив свою увагу до південно-західного напряму політики України, маючи на меті й реалізацію династичних планів. В одному з виявлених нами документів говорилося, що Б. Хмельницький ще перед Великоднем 1654 р. «відправив з мандатами своїх ченців до Оттоманської держави, підбурюючи сербів, болгар, греків та інших християн до повстання проти турецького султана. Вже ці ченці повертаються»³⁹. Власне, відомий запис п'єговорів посла Речі Посполитої у Туреччину М. Бегановського (березень 1654 р.) містить пересторогу щодо дій дипломатії Б. Хмельницького на Балканах⁴⁰. Хоча турецький паша не надав нібито великого значення цій інформації, однак, з інших джерел видно, що турки були серйозно занепокоєні такими звістками.

Наприкінці життя Б. Хмельницький пов'язує свої династичні плани з молодшим сином Юрієм. Він добивається від старшини визнання прав Юрія на гетьманську булаву, і в 1657 р. іноземні послі вже звертаються до Юрія Хмельницького як до соправителя і спадкоємця гетьманської булави. Смерть Б. Хмельницького перервала здійснення його планів, але не можна проминути «Великого князівства Руського» 1658—1659 рр. гетьмана Івана Виговського; титулування Юрія Хмельницького князем Сарматії та Русі, його звернення до державних традицій батька, прийняті формальне. Подальші пошуки в архівах, без сумніву, повніше висвітлять політичну програму Б. Хмельницького і повстанського табору в цілому. Але навіть наведених вище аргументів, на наш погляд, досить, щоб переконатися в наявності у Б. Хмельницького з самого початку Національно-визвольної війни планів відродження незалежної Української держави. З тактичних міркувань гетьман у своєму дипломатичному листуванні з Річчю Посполитою висловлював поміркованіші погляди. Водночас він здійснював важливі заходи по зміцненню Української держави-Гетьманщини й зміни її політичної форми, перетворенню виборної посади гетьмана у спадкову, фактично її формально велико-князівську. Чимало зусиль докладав Б. Хмельницький і для закріплення своєї династії на чолі Української держави.

ПРИМІТКИ ТА ПОСИЛАННЯ

¹ Смолій В., Степанков В. У пошуках нової концепції історії Вільної української народу XVII ст.—К., 1992; Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет.—К., 1993; Степанков В. Ідея української держави і Річ Посполиті в середині XVII ст. (1648—1660 рр.) // Польща-Україна: Історична спадщина і суспільна свідомість.—К., 1992.—С.82—84; Федорук Я. Зовніш-

ньополітична діяльність Богдана Хмельницького і формування його політичної програми (1648—серпень 1649 рр.) — Львів, 1993.

² Kaczmarszyk J. Konsercje polityczne powstania Bohdana Chmielnickiego // Польща-Україна: Історична спадщина і суспільна свідомість. — С. 44—45; Kaczmarszyk J. Konsercje polityczne powstania Bohdana Chmielnickiego // Польсько-українські студії. — К., 1993. — С. 68—76.

³ Kaczmarszyk J. Konsercje polityczne // Польща-Україна. — С. 44.

Щодо Зборівського договору, то в українській історіографії давно закріпилася протилежна думка. Цей мир був не виразом стратегічних цілей Б.Хмельницького, а вимушеним відступом від них, спричиненим зрадою хана Іслам-Грея III, коли хан врятував від тотального розгрому під Зборовом армію Речі Посполитої на чолі з королем Яном-Казиміром (див., наприклад, Шевченко Ф.П. Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. — К., 1959. — С. 165.)

⁴ Крип'якевич І.П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — С. 70.

⁵ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький. — С. 97.

⁶ Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького. — С. 9.

⁷ Бібліотека Чарторийських (далі — Ч). Відділ рукописів (далі — ВР). — № 142. — С. 132. Лист Киселя без цієї приписки був уже опублікований О. Гельцелем (Księga pamiętnicza Jakuba Michałowskiego (далі — МКР). Krakow, 1864. — № 14.)

⁸ Держархів у Krakowі — Ф. «Зібрання Русецьких» (далі — ЗР), № 41, арк. 217. Лист аноніма до аноніма.

⁹ Крип'якевич І. Історія України. — Львів, 1992. — С. 183.

¹⁰ Софронович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 31—33.

¹¹ Шевченко Ф.П. Історичне минуле в оцінці Б.Хмельницького (до 375-річчя від дня народження Б.Хмельницького) // Укр. іст. журн., — 1970. — № 12. — С. 126—132.

¹² Крип'якевич І. Історія України. — С. 183.

¹³ Національна бібліотека (Варшава). Відділ мікрофільмів. — № 30909. Оригінал брошюри знаходиться у бібліотеці Польської Академії наук у Krakowі (БПАН), № 508. St. dr.

Титул брошурис: «Nowa płeśń o wojnie kozackiej, która się odprawowała pod Kunięjkami nad Dniemrem.

¹⁴ Держархів у Krakowі — Ф. «Зібрання Піночі» (далі — ЗП), № 363, с. 483; Див: МКР. — № 100.

¹⁵ Держархів у Krakowі — ЗП, № 363, арк. 247.

¹⁶ Воссоединение Украины с Российской: Документы и материалы в 3 т. — Т. 2. — М., 1954. — С. 117—118.

¹⁷ Документи Богдана Хмельницького. 1648—1657 рр. — К., 1961. — № 50.

¹⁸ Держархів у Krakowі — ЗП, № 363, арк. 262.

¹⁹ Там же.

²⁰ Ч.-ВР.— № 1657.— С. 327—328; 323—324; Текст «Дискурсу» був видрукований відносно недавно Френком Сисиним: *Sysyn F.A. Contemporary's Account of the Causes of the Khmel'nytskyi Uprising // Harvard Ukrainian Studies*.— New York, 1981.— Vol. 2.— P. 245—256.

²¹ Ч.-ВР.— № 1657.— С. 323—324.

²² Цей трактат, що знаходиться в головному Архіві давніх актів у Варшаві (Ф. «Зібрання Браницьких з Сухої», № 27 (40), с. 2—18) був видрукований нами у перекладі українською мовою: Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // Київська старовина.— 1993.— № 4.— С. 2—11.

²³ Федорук Я. Зовнішньополітична діяльність Богдана Хмельницького.— С. 62.

²⁴ Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький.— С. 148.

²⁵ Держархів у Krakowі.— ЗР, № 31, арк. 29.

²⁶ Там же.— С. 321.

²⁷ Historia słowian południowych i zachodnich.— Warszawa, 1977.— S. 259.

²⁸ Держархів у Krakowі.— ЗР, № 41, арк. 217.

²⁹ Воссоединение Украины с Россней.— Т. 3.— С. 25—26.

³⁰ Мицик Ю. А. Перший український історико-політичний трактат // Укр. іст. журн.— 1991.— № 5.— 134—135.

³¹ Держархів у Krakowі.— ЗП, № 363, арк. 345—346, 349. Див. також «Оссолінеум» (Вроцлав)— ВР, № 5656 II, арк. 173, 226.

³² Ч.-ВР.— № 1657.— С. 226 (трактат 1621 р.).

³³ Rudawski W.J. Historja Polska.— Т. 1.— Petersburg: Mohylew.— 1855.— S. 117.

³⁴ Мицик Ю. А. Невідомий лист Тимофія Хмельницького // Укр. іст. журн.— 1984.— № 1.— С. 131.

³⁵ Там же.— С. 129.

³⁶ Держархів у Krakowі.— ЗП, № 363, арк. 1055.

³⁷ Документы об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг.— К., 1965.— С. 750, 754.

³⁸ Мицик Ю. Полін-корінь. Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року? // Старожитності.— 1991.— Ч. 1.— С. 10—11.

³⁹ Держархів у Krakowі.— ЗП, № 363, арк. 1179. Лист М. Яскульського до великого гетьмана коронного С. Потоцького від 30. VIII. 1654 р. з Ясс.

⁴⁰ Документы об Освободительной войне украинского народа.— С. 750, 754.